

نقش راهبردی امام خمینی^(ره) در مدیریت جنگ در دوران دفاع مقدس امیرعلی کتابی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۷

چکیده: از محوری‌ترین عوامل اتحاد و همدلی نیروهای لشکری و مردمی در طول هشت سال دفاع مقدس، وجود امام خمینی^(ره) بود. ایشان توانستند افزون‌بر وحدت و همدلی، جنگ تحمیلی را مدیریت نموده و اهداف انقلاب اسلامی را در آن شرایط بحرانی پیش ببرند. این مقاله با بهره‌گیری از رویکرد توصیفی - تحلیلی بر آن است تا ضمن شناخت مؤلفه‌های اساسی در استراتژی رهبری امام خمینی^(ره)، بر تبیین عملیاتی نقش و توان مدیریتی ایشان در دفاع مقدس نیز بپردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ترکیبی از دو سبک مدیریت جنگ تحمیلی و بحران‌ها و مدیریت معنوی و دینی بود که توانست جلوی تجاوز عراق به ایران را بگیرد و الگوی منحصر به فردی از امام^(ره) را به جای بگذارد. رفتار و عملکرد امام خمینی^(ره) در طول جنگ تحمیلی عراق علیه ایران نشان می‌دهد که ایشان از هر دو شیوه مزبور در مدیریت بحران‌ها به نحو احسن استفاده کردند. برخلاف تصور عده‌ای که شیوه مدیریت امام^(ره) را فردی یا در ارتباط مستقیم با مردم می‌پندارند، ایشان از مدیریت راهبردی نیز استفاده کرده و به آن بیشتر اعتقاد داشتند.

واژگان اصلی: امام خمینی^(ره)، دفاع مقدس، نقش راهبردی، رهبری دینی.

مقدمه

اگر بخواهیم جنگ تحمیلی را تحلیل نموده و دو طرف جنگ تحمیلی را ارزیابی کنیم، باید به ارکان و داشته‌های سخت‌افزاری هر یک نظر بیافکنیم. شناخت موقعیت جغرافیایی، منابع و منافع ملی، ابزارهای نظامی و ظرفیت‌های عینی و بیرونی دو طرف، تصمیم‌گیری‌های عرصه نبرد را مشخص می‌نماید. برپایه رویکرد واقع‌گرایانه، کشوری که دارای ظرفیت‌های سخت‌افزاری یکسانی نیست، سخت می‌تواند در برابر دشمن تاب آورد (شفیعی‌فر و الودی، ۱۳۹۱: ۱۲۱). اما ایران توانست در برابر تجاوز کشوری تا دندان مسلح بایستد که بر توان نظامی جهانی تکیه داشت. نقش رهبری امام‌خمينی^(ره) در این میان بسیار پررنگ بود. امام^(ره) در طول دوران دفاع مقدس با استفاده از آموزه‌های اسلامی و با تدبیر و مدیریت خود توانست ایران را به پیروزی برساند و جهان را شگفت‌زده کند. نسل حال و آینده ایران باید از نقش هدایت‌گر امام^(ره) در دوران دفاع مقدس آگاه شوند. ایشان با تصمیم‌گیری‌های بزرگ و راهبردی، نقش مهمی در بقای ملی داشتند. با پیروزی انقلاب اسلامی، برخلاف خواست قدرت‌های سلطه‌گر، ایران از همان آغاز با انواع توطئه‌ها مواجه شد. با رهبری امام‌خمينی^(ره) و حضور مردم انقلابی این توطئه‌ها نقش بر آب شد. وقتی قدرت‌های سلطه‌گر نتوانستند مسیر انقلاب را تغییر دهند، کوشیدند با برپایی جنگ تحمیلی، این انقلاب را از بین ببرند.

پس از گذشت چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی، رهبر انقلاب، امام‌خامنه‌ای^(مدظله) افزون‌بر شمردن چند محور از نقش امام^(ره) در دفاع مقدس، از بی‌توجهی به نقش ایشان در جنگ تحمیلی گلایه می‌نمایند که در این زمینه کار جدی صورت نگرفته است. همه می‌دانیم که کلیدی‌ترین نقش را در جنگ تحمیلی امام^(ره) داشت؛ اما به اندازه یک شهید فرمانده گردان نیز برجسته نشد. هر چند پرداختن به نقش و جایگاه همه شهیدان یک وظیفه است، اما به جاست تا با این فرمایش مقام معظم رهبری کارهایی صورت پذیرد. مقام معظم رهبری در ضرورت پرداختن به این بحث می‌فرمایند:

«بعضی‌ها انکار می‌کنند، اظهار تعجب می‌کنند که چطور ممکن است یک روحانی مسنّ پیرمردی در سنین هشتاد و چند ساله مثلاً بتواند نیروهای مسلح را در جنگ تحمیلی اداره کند. خیال می‌کنند که مدیریت جنگ تحمیلی و فرماندهی جنگ تحمیلی امام^(ره) به این بود که برود مثلاً در قرارگاه‌های تاکتیکی مقدم بنشیند عده‌ها را جابه‌جا کند، یگان‌ها را این‌ور و آن‌ور بفرستد. مسئله این نبود، مسئله امام^(ره) چند چیز دیگر بود. اولاً مهم این بود و کار بزرگ

امام (ره) این بود که از اول حجم واقعی این کارزار را شناخت، از اول فهمید که معنای این جنگ تحمیلی چیست. ثانیاً یک تشخیص اساسی و حیاتی امام (ره) داد و آن این بود که این مسئله مهم را فقط ملت ایران می‌تواند حل کند. بعد هم قاطعیت بی‌نظیر، آن قاطعیت فوق‌العاده؛ کارهای نشدنی را که به معنای واقعی کلمه نشدنی به نظر می‌رسید رهبری امام (ره) و هدایت امام (ره) و فرماندهی امام (ره) این‌ها بود و متأسفانه نقش امام (ره) در نوشته‌های مربوط به جنگ تحمیلی، در بحث‌های مربوط به جنگ تحمیلی، مورد غفلت واقع شده» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۹/۶/۳۱؛ دسترسی: Farsi.khamenei.ir).

افزون بر ضرورت رهنمودهای رهبری، نقش حسّاس فرماندهی امام (ره)، ایجاب می‌نماید که به این مهم ولو به اختصار پرداخته شود تا بتوان مدیریت و رهبری امام (ره) را در شرایط جنگ تحمیلی و بحرانی بیان نمود. نوشتار پیش‌رو درصدد یافتن راهبردهای بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، امام خمینی (ره) در مدیریت جنگ تحمیلی است. این نوشتار با بهره‌گیری از روش تحلیلی و توصیفی و مطالعه اکتشافی در رفتار، گفتار و تصمیمات اتخاذ شده از سوی امام (ره)، نقش و جایگاه رهبری و مدیریت امام (ره) در طول دفاع مقدس را مورد بررسی قرار می‌دهد.

۲) مفاهیم و مباحث نظری

۲-۱) دفاع مقدس

مجموعه مجاهدت‌ها، حماسه‌ها، پایمردی‌ها و فعالیت‌هایی است که ملت شریف و مسلمان ایران و نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در طول هشت سال در برابر تهاجم رژیم بعث عراق به خاک جمهوری اسلامی انجام داده و در این امتحان الهی پیروز و سربلند شدند (ماه‌پیکر، ۱۳۹۵: ۳۱۰). با پیروزی انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷، جبهه استکبار با طراحی و راهبرد تحریم اقتصادی، کودتا، ترور، تصویب قوانین بین‌المللی، ایجاد بحران‌های اجتماعی، تشدید جنگ تحمیلی‌های داخلی و در نهایت با تقویت بنیه دفاعی رژیم بعث عراق در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، از هوا، زمین و دریا به خاک ایران تجاوز و جنگ تحمیلی در تراز جهانی را به نظام نوپای جمهوری اسلامی تحمیل کردند. با این تهاجم نظامی، نیروهای مسلح ایران متشکل از ارتش، سپاه و بسیج با لبیک به فرمان امام (ره)، به دفاع از این مرزوبوم برآمدند.

امام (ره) رویکرد مقدس بودن دفاع را چنین تبیین می‌فرمایند:

«مسئله، مسئله‌ای نیست که ما می‌خواهیم فقط جنگ تحمیلی بکنیم... ما دفاع مقدس می‌خواهیم بکنیم، یعنی می‌خواهیم از آبروی اسلام، از آبروی کشور اسلامی دفاع بکنیم، این یک دفاع است که عقل و اسلام هر دو با آن موافقتند...» (صحیفه‌امام (ره)، ۱۳۶۹، ج ۱۹: ۴۵۷).

با چنین رویکردی، رزمندگان اسلام با الگوگیری از سنت نبوی، علوی و فرهنگ عاشورایی و بهره‌گیری از عوامل غیرفیزیکی توان رزم در نظام اسلامی چون ایثار و شهامت، برگ زرینی در تاریخ ایران و الگوی دفاع مقدسی در اوج مظلومیت با توکل بر خداوند متعال و با قصد ادای تکلیف و هدف دفاع از اسلام و نظام اسلامی از خود برای جهانیان ترسیم کردند.

۲-۲) رهبری

رهبری از دیدگاه اسلام یعنی «هدایت و رشد و یا ارشاد و رشد» (مطهری، ۱۳۷۳: ۲۳۵). رشد، رسیدن به بلوغ روحی و روانی و افزایش شایستگی و فهم و قدرت برای تشخیص سود و زیان و توانایی برای اداره و استفاده درست از وسایل و سرمایه‌هاست. پس رهبری «مدیریت فن بهتر بسیج کردن و بهتر سامان دادن و بهتر سازمان دادن و بهتر کنترل کردن نیروهای انسانی و به کار بردن آن‌ها در مسیر رشد آن‌هاست» (همان: ۲۳۵). رهبر نه با کاربرد زور، بلکه با هنر یا فرآیند نفوذ و اثرگذاری، سعی در ترغیب افراد به انجام اعمال داوطلبانه و آزاد دارد (رضائیان، ۱۳۷۹: ۳۷۵). می‌توان رهبری را نفوذ اجتماعی از طریق اعمال اخلاقی تأثیرگذار دانست که در آن رهبر در راستای رشد و بالندگی افراد، مشارکت داوطلبانه آن‌ها را برای رسیدن به هدف طلب می‌کند. رهبر باید توانایی شکل‌دهی، اثرگذاری و تعیین باورها و امیال دیگران را به نحوی داشته باشد که فرمانبرداری آنان را تضمین کند. به گفته جوزف نای، رهبر باید توانایی قدرت نرم داشته باشد (Nye, 2002: 9-10). پدیده رهبری با پیدایش زندگی جمعی انسان در کره خاکی پیوند دارد. تجربه‌های گوناگون سیاسی و اجتماعی در طول تاریخ، نیازمندی به رهبری را به اثبات رسانده است. قرآن کریم، افزون‌بر فرستادن پیامبران برای هدایت و رهبری، از مردم می‌خواهد تا برای رستگاری به آن‌ها اقتدا کنند: «أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدَهُ» (انعام/ ۲۲). در فرهنگ شیعی نیز به رهبری جامعه اهتمام خاصی شده و آن را یکی از نیازهای اصیل بشری قلمداد می‌کند: «وَإِنَّهُ لَأَبَدٌ لِلنَّاسِ مِنْ أَمِيرٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍ

(فیض، خطبه ۴۰: ۱۲۵): مردم به ناچار باید سرپرستی داشته باشند، خواه دادگر، خواه بدکار. از دیدگاه تشیع، رهبری اعمال ولایت خداوند در زمین است. رهبر باید از سوی خداوند بی‌واسطه یا باواسطه اذن داشته باشد تا در میان مردم به رهبری بپردازد. شیعه این مهم را پس از پیامبر اکرم (ص)، در اهل‌بیت (ع) منحصر می‌کند.

۲-۳) راهبرد

راهبرد همان استراتژی است که فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی آن را برگردانده است. راهبرد، همانند رهبری، لجستیک و عملیات، از مدیریت نظامی سرچشمه گرفته است. استراتژی، تدبیر یا مجموعه تدابیری منجسم و نظام یافته که از سوی بازیگران سیاسی و یا مدیران نهادها و بنگاه‌ها با ملاحظه محیط درونی و بیرونی سیستم، به منظور کاربرد بهینه منابع قدرت و ظرفیت‌های سیستم در جهت تحقق اهداف پیش‌بینی شده و نیز واکنش مناسب در برابر رقبا، نیازها و الزامات دگرگون شونده آینده است (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶: ۹۰). از نظر معناشناسی، استراتژی به کلمه استراتژوس^۱ یونانی برمی‌گردد و واژه استراتژوس مشتق از استراتوس^۲ به معنی ارتش است که در دوران یونان باستان به عنوان لقب رهبران ارتش به کار برده می‌شد (لطفیان، ۱۳۸۱: ۱). مقصود از راهبرد در این مقاله، کیفیت پیمایش راه است؛ یعنی راهبران و مدیران جهت اجرای هدایت از دیدگاه قرآن از چه راه و پیمایشی باید استفاده کنند تا انسان‌ها را در زمان‌ها و مکان‌های مختلف در بهترین وضعیت و موقعیت با حفظ سه ویژگی جامع‌نگری، دورنگری و انعطاف‌پذیری به هدف عالی و مقصد نهایی برسانند (بابایی، ۱۳۸۵: ۲۱۷).

۲-۴) امام خمینی (ره)

عالمی وارسته و آگاه به دین و سیاست، شخصیتی بی‌نظیر در تاریخ ایران و جهان که تحول بنیادی در تاریخ معاصر ایجاد نمود و به اسلام و مسلمانان جهان حیاتی دوباره بخشید. مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: «امام خمینی (ره) شخصیتی آن چنان بزرگ بود که در میان بزرگان و رهبران جهان به جز انبیاء و اولیای معصومین (ع) به دشواری می‌توان کسی را با این ابعاد و این خصوصیات تصورکرد» (امام‌خامنه‌ای (مدظله): پیام بهمن ۷۷). آیت‌الله اراکی از

۱- Strategos

۲- Stratos

امام^(ره) چنین یاد می‌کنند: «سلام بر روح بلند و ملکوتی آن سلاله پاک رسول‌الله و خلف شایسته ائمه معصومین^(ع) که عمر گرانبهای خویش را در مسیر احیای جامعه اسلامی و احیای مجد و عظمت شریعت آسمانی سپری نمود (حاجتی، ۱۳۸۲: ۲۴). آیت‌الله بهاء‌الدینی شخصیت امام^(ره) را چنین ترسیم می‌فرماید: «سلام خدا بر روح خدا که با ستیز و پیکار بی‌امان با دشمنان اسلام تمامی معادلات سیاسی آنان را شکست و بر بزرگترین قدرت‌های استعماری جهان پیروز گردید» (همان). آیت‌الله جوادی‌آملی درباره امام^(ره) می‌گویند: «...در حقیقت امام کبیر ما با قیام الهی خود جان‌ها را حیات بخشید... و در پرتو احیای جان، علوم الهی احیا کرد و خداوند سبحان نیز همواره با امداد غیبی او را تأیید نمود. امام^(ره) قرآن مهجور را مشهور و سنت مستور را مشهور و دین مهجور را مأنوس کرد» (جوادی‌آملی، ۱۳۷۸: ۳۱). روبین وود زورت روزنامه‌نگار آمریکایی شخصیت امام^(ره) را چنین ترسیم می‌نماید: «...کمترین چیزی که می‌توانم بگویم این است که گویا او یکی از انبیای گذشته است و یا اینکه او موسای اسلام است و آمده تا فرعون کافر را از سرزمین خود براند» (مصطفوی، ۱۳۷۶: ۳۶). به هر روی، امام‌خمينی^(ره) توانست با مدیریت و رهبری خود، کم نظیرترین حادثه‌های تاریخ اسلام را بیافریند. امام^(ره) در هر مرحله‌ای، جلوه‌های متفاوتی از مدیریت بحران را از خود نشان دادند و نقش متنوعی را ایفا نمودند.

۳) یافته‌های پژوهش

امام‌خمينی^(ره) به‌عنوان یک رهبر دینی و سیاسی در همان ابتدا و بارها جنگ تحمیلی را رحمت الهی و عامل رستگاری معرفی کردند. مردم ایران هم از عمق وجود به کلام امام^(ره) ایمان داشتند و رزمندگان اسلام بر خود می‌بالیدند که امامشان آن‌ها را از مجاهدین راه خدا می‌نامند. دفاع ملت ایران و رزمندگان اسلام به‌عنوان دفاع از اسلام و ارزش‌های آن و همچنین انجام تکلیف دینی معرفی شد. این دیدگاه امام^(ره)، دیدگاه غالب در دوران دفاع مقدس بود. چگونگی فرماندهی و رهبری امام^(ره) بر مبنای پایه‌های دینی نیاز به تحقیق و پژوهش‌های گسترده دارد. در اینجا به برخی از اقدامات راهبردی امام^(ره) در مدیریت و فرماندهی جنگ تحمیلی اشاره می‌کنیم.

۳-۱) ایجاد آرامش در جامعه در شرایط سخت جنگ تحمیلی

با هجوم ارتش عراق در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ به مرزهای غرب و جنوب و حمله هوایی به چند فرودگاه ایران، جنگ تحمیلی هشت‌ساله رژیم صدام علیه ایران آغاز شد. جنگ تحمیلی، تنها ۱۹ ماه از پیروزی انقلاب اسلامی رخ داد. سنگینی حوادث انقلاب همیشه بر دوش امام (ره) بود. اگر آن اطمینان‌ها و دلگرمی‌ها نبود، محال بود که کشور بتواند این همه مشکلات را تحمل کند. بنابراین در بیشتر جریان‌های مهم، امام (ره) با جمله‌ای تاریخی و حکیمانه به همه دلهره‌ها خاتمه می‌دادند. قلب مطمئن و دل آرام امام (ره) برگرفته از ایمان و اعتقاد راسخ به قدرت لایزال الهی بود. این اعتماد و اطمینان به خدای متعال و آرامش تأثیری شگرف در تصمیم‌گیری‌های امام (ره) در رهبری دفاع مقدس داشت. واکنش ساده و معمولی توأم با آرامش امام (ره) در برابر هجوم سراسری دشمن به کشور، بارزترین نمونه است. از جمله در جریان حمله صدام، روزی که هواپیماهای متجاوز بعثی مرزهای جنوب و غرب کشور را مورد تهاجم قرار دادند، ایشان با جمله «دزدی آمده و سنگی انداخته و در رفته است» (صحیفه امام (ره)، ۱۳۶۹، ج ۱۳: ۲۲۳)، مردم را آرام کردند. فرماندهان و طراحان عملیات‌های جنگ تحمیلی پس از روزها مطالعه و شناسایی و بررسی امکانات و تجهیزات و تهیه راهکارهای عملیاتی و نظامی، باز هم به هنگام اجرای عملیات‌های مهم اضطراب و نگرانی خویش را از سرانجام عملیات و عدم اطمینان از موفقیت آن، پنهان نمی‌کردند و به (نفس مطمئنه) امام (ره) پناه می‌جستند. رهنمودهای امام (ره) قبل از عملیات فتح‌المبین و والفجر ۸ به فرماندهان، نمونه‌ای دیگر از آرامش و اطمینان قلبی امام (ره) بود که تأثیری عجیب در پیروزی رزمندگان اسلام داشت.

۳-۲) به میدان آوردن قدرت نهفته انقلاب اسلامی (بسیج مردمی)

پیروزی انقلاب اسلامی زمینه‌ساز تشکیل نهادهایی در ساختار حکومت اسلامی شد. نهادهایی مانند سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، کمیته‌های انقلاب اسلامی، بنیاد مسکن، جهاد سازندگی و بسیج مستضعفین. هدف امام خمینی (ره) از ابداع این نهادها، فارغ از تشریفات اداری بازمانده از رژیم گذشته، بازکردن گره‌های کشور در زمان کوتاه بود. در این میان فراگیرترین و مهم‌ترین ابتکار امام (ره)، بسیج میلیونی توده‌های مردم برای پیشبرد اهداف انقلاب اسلامی بود. این شجره طیبه در دفاع مقدس بیش از حد تصور دشمنان درخشید و تمام معادلات را به هم ریخت. بسیج همگانی و سازماندهی مردم و نیروهای مسلح تحت دو

یگان عمده رزمی و پشتیبانی بود. برای آنکه کلیه نیروهای داوطلب بتوانند در حد توانایی‌ها و استعدادهای خویش در این امر مهم سهیم باشند، امام^(ره) اقدام به این مهم نمودند. ایشان فرمودند: «هر کس می‌تواند جبهه باید برود و هر که نمی‌تواند در پشت جبهه کمک کند» (صحیفه‌امام^(ره)، ۱۳۶۹، ج ۱۳: ۱۰۱). همچنین ایشان فرمودند:

«در کجای دنیا شما سراغ دارید یک همچو مطلبی. یک همچو پشتیبانی مردم از حکومت، از ارتش. سراغ نداریم ما جایی در این، نظیر نداشته است این، در تاریخ هم نمی‌توانید پیدا بکنید. از بچه‌های کوچکی که ده تومان دارند می‌دهند برای ارتشی که آنجا، قوای مسلح‌های که آنجا کار می‌کنند. با آن پیرزن هشتاد ساله‌ای که چند تا تخم‌مرغ دارد، این‌ها ارزش دارد. ارزش این‌ها زیاد است و ما باید حفظ کنیم این ارزش را. پیروزی مملکت ما برای همین ارزش‌هاست... این پشتیبانی‌های عظیمی که مردم می‌کنند و آن حضوری که خودشان دارند و خودشان هست. از خودشان می‌دانند همه چیز را. ارتش را از خودشان می‌دانند. همه چیز را از خودشان می‌دانند. این باید حفظ بشود تا حفظ بشویم. تا کشورتان حفظ بشود و اگر خدای نخواست، این از دست ما برود، ما برمی‌گردیم به آن طوری که اول بودیم».

۳-۳) ایجاد وحدت و انسجام ملی

بدون شک به هم ریختن انسجام جامعه به هنگام وقوع جنگ تحمیلی، از موضوعاتی است که اگر به موقع بدان توجه نشود، باعث شکنندگی جامعه می‌گردد. امام امت با هوشیاری تمام این تهدید را به فرصت تبدیل کرد و نه تنها مانع ایجاد تشتت و هرج‌ومرج در جامعه شد، بلکه زمینه را برای انسجام و وحدت میان اقشار جامعه، بیش از پیش افزایش داد و تهدید جنگ تحمیلی را به یک فرصت واقعی برای ملت تبدیل کرد. از منظر امام‌خمينی^(ره)، وحدت وسیله و ابزار نفی سبیل و سلطه غیرمسلمان بر مسلمان و رمز و عامل پیروزی و بقای امت اسلامی است. اهمیت وحدت از آنجا قابل توجه است که تفرقه و تشتت در میان امت و جوامع اسلامی نتایج ذلت‌بار و اوضاع بدی را از آغاز تاکنون رقم زده است که جبران آن به راحتی امکان‌پذیر نیست. بدین جهت امام‌خمينی^(ره) در طول دفاع مقدس همواره بر لزوم وحدت و انسجام و همبستگی و همدلی میان قوای مسلح، اقشار مردم و رزمندگان تأکید ورزیده‌اند. امام^(ره) نیروهای پشت جبهه اعم مردم و دستگاه‌های اجرایی و تبلیغی و سیاسی را به هماهنگی با یکدیگر و توجه به مسایل جنگ تحمیلی دعوت می‌کردند و کلیه فعالیت‌های

سیاسی، تبلیغی و اقتصادی پشت جبهه را با دفاع مقدس مرتبط می‌ساختند. ایشان همواره ارگان‌ها و سازمان‌های دولتی و مردمی را در جهت تقویت و آمادگی رزمی مردم و پشتیبانی از جنگ تحمیلی به کار می‌گرفتند و می‌فرمودند: «به پشتیبانی مادی و معنوی خود از جبهه‌های نبرد و رزمندگان ادامه دهند و سپاهیان نور را حمایت کنند» (همان: ۲۹۴).

۳-۴) هماهنگی و انسجام در نیروهای مسلح

همان‌گونه که در اندیشه سیاسی امام (ره) وحدت و یکپارچگی اقشار مختلف ملت و احزاب گوناگون عامل پیروزی ملت ایران به شمار می‌آید، انسجام نیروهای نظامی نیز ضامن اقتدار نیروهای مسلح در دفاع مقدس است. در همین راستا امام (ره) در همان روزهای آغازین جنگ تحمیلی فرمودند: «اگر مردم دنیا دیدند که ما بعد از انقلاب هرج و مرج ایجاد کردیم به جای اینکه بفهمیم چه بکنیم، به جای اینکه یک جامعه توحیدی، آن طور جامعه توحیدی که همه منسجم با هم در یک راه با حفظ مراتب مثل بدن انسان، منسجم است بدن انسان، با هم است، حفظ مراتب هم می‌کند، ولیکن یک جامعه توحیدی است که همه یک جهت، همه یک راه می‌روند. اگر جامعه ما امروز این طور نباشد، یعنی همه قوای انتظامی مان با هم هماهنگ نباشند، پاسداران مان با قوای انتظامی هماهنگ نباشد، دولت مان با ملت هماهنگ نباشد، ملت مان با قوای انتظامی هماهنگ نباشد، دولت مان با ملت هماهنگ نباشد، ملت مان با قوای انتظامی هماهنگ نباشد، این جامعه‌ای است که زود یا دیر می‌پوسد و انسجامش از بین می‌رود. این‌ها باید با هم باشند. به این معنا جامعه توحیدی می‌خواهیم. اگر اینطور شد، آسیب‌بردار نیست. اگر یک مملکتی همه اجزایش با هم شدند، این‌ها معتصم می‌شوند، این‌ها دیگر آسیب برنمی‌دارند.» «همه در هم ذوب شوید و تو و من را از میان بردارید و چون ید واحد و قدرت واحد به دشمن بتازید» (صحیفه امام (ره)، ۱۳۶۹، جلد ۱۸: ۳۳۴)

۳-۵) تبدیل تهدید به فرصتی و تقویت بنیه دفاعی

ویژگی‌های چند بعدی امام (ره) و همچنین مدیریت دفاعی ایشان در ابعاد مختلف دارای مبانی و اصولی است که هر کدام به نوبه خود از عناصر شکل دهنده، تعیین‌کننده و تأثیرگذار در طول حیات طیبه انقلاب اسلامی بوده است. اداره جنگ تحمیلی و رهبری ایشان در دفاع مقدس نیز به‌عنوان اوج قله اقتدار و فداکاری امام (ره) و امتش از زوایای مختلف قابل مطالعه و بررسی عمیق است. یکی از این ویژگی‌های مهم نگاه فرصت محور و رویکرد تبدیل تهدید

به فرصت در اندیشه راهبردی امام خمینی^(ره) است. نمونه‌ای از این موارد، توسعه تشکیلات نظامی و فرمان تشکیل نیروهای سه‌گانه سپاه است. این امر موجب شد تا سپاه بتواند با هماهنگی بیشتر با نیروهای ارتش، در عرصه‌های نبرد حضور قوی‌تری داشته باشند.

اهتمام فراوان امام^(ره) بر تقویت بنیه دفاعی و حمایت‌های ایشان از بالا بردن کیفیت و کمیت امکانات و تجهیزات نظامی و تأمین بودجه‌های جنگ تحمیلی و دفاع مقدس از خصوصیات تدبیر رهبری ایشان در دفاع مقدس بود. این اهتمام امام^(ره) تا روزهای پایانی جنگ تحمیلی ادامه داشت و در دستوری به مسئولان سیاسی - نظامی فرمود: «باید... در تجهیز کلیه آحاد و افراد این کشور براساس اصول و فرمول خاص دفاع همه‌جانبه تا رسیدن به تشکل واقعی و حقیقی بسیج و ارتش بیست میلیونی کوشش نمود». به فرماندهان نظامی نیز فرمود: «نیروهای نظامی ما هرگز نباید از کید و مکر دشمنان غافل بمانند و در هر شرایطی باید بنیه دفاعی کشور در بهترین وضعیت باشد».

۳-۶) ایجاد زمینه‌های خودکفایی و عدم وابستگی

تأکید فراوان امام^(ره) بر قطع وابستگی و استقلال و تلاش به‌منظور رسیدن به خودکفایی در دوران دفاع مقدس، تبدیل تهدید جنگ تحمیلی به یک فرصت تاریخی بود. در حالی که با شروع جنگ تحمیلی وابستگی‌ها بیش از هر زمان دیگری متصور بود، امام^(ره) با هوشمندی‌های خود مسیر استقلال را هموار کردند؛ به نحوی که اکنون خودکفایی ایران در زمینه‌های دفاعی مرسوم توجه به دستاوردهای دفاع مقدس است. امام^(ره) در این زمینه در تاریخ ۲۶ بهمن ۱۳۵۹ فرمودند:

«این محاصره اقتصادی را که خیلی از آن می‌ترسند، من یک هدیه‌ای می‌دانم برای کشور خودمان، برای اینکه محاصره اقتصادی معنایش این است که ما یحتاج ما را به ما نمی‌دهند. وقتی که ما یحتاج را به ما ندادند، خودمان می‌رویم دنبالش. ممکن است یک ده سالی زحمت بکشیم، ده سالی گرفتاری داشته باشیم، اما نتیجه آخرش این است که بعد از ده سال خودمان هستیم؛ دیگر احتیاج به اینکه دست دراز کنیم طرف این مؤسسه یا آن مؤسسه یا آن کشور و این کشور نیستیم. اشکال مطلب همین است که در رژیم سابق جوری عمل کرده بودند و جوری ما را و جوان‌های ما را تربیت کرده بودند که خودشان را تهی می‌دیدند از همه چیز و می‌گفتند مصرف کنیم ما و این را یک چیزی می‌دانستند و حتی تعبیر بعضی‌ها این بود که

خوب، چه عیب دارد، دیگران نوکر ما هستند برای ما می‌آورند، ما هم مصرف می‌کنیم. غافل از اینکه خیر، از باب شما هستند و همه چیزهای شما را می‌برند به این صورت که می‌خواهیم به شما چیز بدهیم» (صحیفه امام^(ره)، ۱۳۶۹، ج ۱۲: ۱۱۴-۱۱۶).

امام^(ره) با اشاره به این باور خود که آگه ملتی بخواهد می‌تواند که به خودکفایی برسد و از وابستگی خارج شود فرمودند:

«من اعتقاد است که اگر ما در محاصره اقتصادی یک ده سال، پانزده سال واقع بشویم شخصیت خودمان را پیدا می‌کنیم؛ یعنی همه مغزهایی که راکد بودند در آن وقت و نمی‌توانستند فعالیت بکنند به فعالیت می‌افتند. این طبیعی است که اگر یک نفر آدم یک جایی نشسته و همه چیز او را می‌آورند تقدیمش می‌کنند این فکرش به کار نمی‌افتد، حتی کاسب هم نمی‌تواند بشود! آن روزی که این ملت فهمید که اگر ما جدیت نکنیم برای کشاورزیمان، جدیت نکنیم، برای صنعت نفتمان، جدیت نکنیم برای کارخانه‌های خودمان، از بین خواهیم رفت و کسی نیست که به ما بدهد، وقتی این احساس پیدا شد در یک ملتی که من خودم باید هر چیز می‌خواهم تهیه کنم، دیگران به من نمی‌دهند، این احساس اگر پیدا شد، مغزها به راه می‌افتد و متخصص پیدا می‌شود در هر رشته‌ای و بازوهایی که هر عملی را می‌توانند انجام بدهند به کار می‌افتند: کشاورزی را خودشان درست می‌کنند؛ کارخانه‌ها را خودشان راه می‌اندازند» (همان: ۱۱۶-۱۱۸).

۳-۷) روشنگری افکار عمومی

یکی از مهم‌ترین عرصه‌های خودنمایی و اثرگذاری افکار عمومی، رهبری و اداره جامعه است. امام امت با درایت و حکمت منحصر به فرد خویش افزون بر اداره صحنه نبرد، روشنگری در سطح جامعه و حتی جهان را به‌خوبی مدیریت کرد. بی‌تردید مکتب سیاسی امام خمینی^(ره) و منظومه دیدگاه‌ها و آرای ایشان نوعی رویکرد نظام‌مند درباره سیاست، قدرت، مذهب و تمامی ابعاد آن‌ها عرضه می‌کند. احکام، گزاره‌ها و نشانه‌های سازنده این نظام، متمایز از دیگر گفتمان‌ها است و ایشان با استفاده از شرایط دفاع مقدس، جنایات ظالمان و خوی ستمگران جهان را به تمام دنیا گوشزد کردند. از طرفی مقابله با عوامل بازدارنده داخلی و تبلیغات دشمن در دوران دفاع مقدس، حوادث گوناگونی پدید می‌آمد، برخی از این حوادث مانند رقابت‌های جناح‌های مختلف در کشور معلول شرایط سیاسی داخلی کشور بود که گاه

فضای سیاسی کشور را ملتهب می‌ساخت. برخی از پیشامدها را عوامل آگاه و مزدور دشمن پدید می‌آوردند و برخی دیگر نتیجه اعمال گروه‌های ناآگاه داخلی بود و هر کدام از این حوادث به طور مستقیم یا غیرمستقیم می‌توانست در حضور رزمندگان اسلام در جبهه‌ها برای ادامه دفاع مقدس مشکل ایجاد کند. اما امام^(ره) به شیوه خویش، تأثیر منفی و شکننده هر یک از این حوادث را در عرصه‌های نبرد و روحیه رزمی و معنوی رزمندگان اسلام خنثی می‌کرد. دشمن بعثی نیز با در اختیار داشتن امکانات تبلیغی استکبار جهانی و به تعبیری امپراتوری خبری و رسانه‌ای با کمک کارشناسان و مشاوران خارجی و بهره‌وری از امکانات و شیوه‌های گوناگون، جنگ تحمیلی روانی خود را برای مشوش جلوه دادن چهره جمهوری اسلامی در میان مسلمانان جهان و جلب حمایت‌های منطقه‌ای برای تقویت رژیم عراق به راه انداخته بود. در این جنگ تحمیلی روانی هم امام^(ره) با درایت و ژرف‌نگری تمام، با این شیوه‌های تبلیغی و روانی دشمن مقابله نمود.

۳-۸) تفویض اختیارات

گسترده‌گی و تخصصی بودن امور جنگ تحمیلی باعث شد که امام^(ره) مسئولیت برخی از مسایل اجرایی و کارشناسی مرتبط با جنگ تحمیلی را به مسئولان کشور تفویض نماید و خودشان سیاست کلی و راهبردی دفاع مقدس را ترسیم و بر انجام آن‌ها نظارت می‌کردند. از این رو، مسئولیت را بدین‌گونه تفویض و تعیین فرمودند:

الف) شورای عالی دفاع و قرارگاه خاتم‌الانبیاء^(ص) و جانشینی فرماندهی کل قوا در برنامه‌ریزی‌های نظامی (همان، ج ۱۳: ۱۱۷)؛

ب) شورای عالی پشتیبانی جنگ تحمیلی برای جذب نیرو و تهیه امکانات (همان، ج ۲۰: ۱۶)؛

ج) تشکیل ستاد مناطق بمباران شده (همان، ج ۱۸: ۱۴۲)؛

د) تعیین وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی برای تبیین سیاست‌های دفاعی در مجامع بین‌المللی (همان، ج ۲۰: ۲۴۵)؛

ه) تشکیل شورای عالی بازسازی مناطق جنگ تحمیلی (همان، ج ۱۶: ۳۱۰).

بر این اساس امام^(ره) اطلاعات و اخبار کافی و لازم را از طریق نمایندگان خود در نیروهای مسلح و یگان‌های رزمی و فرماندهان قرارگاه‌ها به دست می‌آوردند. امام^(ره) مبنای

تصمیم‌گیری‌های مهم خود را براساس اطلاعات دقیق از وضعیت جنگ تحمیلی و مشورت با مسئولان لشکری و کشوری بنیان می‌نهاد. رهنمودهای امام (ره) بر اجرای عملیات‌های نظامی و دفاعی و ورود به خاک عراق، اقدامات مقابله به مثل در جنگ تحمیلی شهرها و قبول قطعنامه ۵۹۸ سازمان ملل، بر همین اصل و اساس استوار بود.

۳-۹) افشای ماهیت دشمنان اسلام و ایران

امام خمینی (ره) افزون بر افشای ماهیت جنایتکارانه صدام، در افشای ماهیت استکباری قدرت‌های جهانی و سران دست‌نشانده کشورهای منطقه، الگو بودند. ایشان در این زمینه بسیاری از نقشه‌ها را نقش بر آب کردند و باعث بیداری اسلامی ملت‌های جهان شدند. امام (ره) از هر فرصتی استفاده می‌کرد تا چهره اصلی «شیطان بزرگ» را به مردم دنیا و جهان اسلام بشناساند. برای مثال، ۲۷ اسفند ۱۳۵۸، یعنی اولین روز پس از پایان معالجه حساس امام (ره) در بیمارستان قلب، ایشان سه نامه کوتاه برای رهایی جهان عرب از وابستگی به آمریکا و غرب می‌نویسند. نخست پاسخ امام (ره) به محمد حسنین هیکل^۱ بود که در آن می‌نویسند:

«نامه شما وقتی به تهران رسیده بود که من مریض و در بیمارستان بستری بودم و به همین جهت مطلع نشدم و اکنون که آن را خواندم، لازم است این حقیقت را گوشزد نمایم که مسائل آمریکا چنان نیست که با این قضایا حل شود و برای اینکه کشورهای اسلامی بخواهند روی پای خود بایستند، باید وابستگی نظامی و فرهنگی و اقتصادی و هر نوع وابستگی دیگر خود را با آمریکای جهان‌خوار و کشورهای استعمارگر، قطع نموده و استقلال خود را حفظ کنند. به هر ترتیب، از اظهار محبت جناب عالی متشکرم و امیدوارم عموم مسلمانان جهان در پیروی از دستورات مقدس اسلام، کوشا و موفق باشند» (صحیفه امام (ره)، ۱۳۶۹، ج ۱۲: ۱۹۰).

نامه دوم در این تاریخ در پاسخ به ملک خالد، پادشاه عربستان سعودی است. امام خمینی (ره) با تشکر از وی فرمودند:

«وصول تلگراف آن حضرت نسبت به وضع کسالت و بهبودی اینجانب موجب تشکر

^۱ - محمد حسنین هیکل، روشن‌فکر مشهور جهان عرب، هفده سال سردبیر روزنامه «الاهرام» مصر بود. پیش از آن، سال‌های متعددی در ایران حضور داشت و گزارش‌های وی از نهضت ملی شدن صنعت نفت در ایران، مصر را تکان داد و منجر به دستور جمال عبدالناصر برای ملی شدن کانال سوئز شد. هیکل آثار بسیاری نوشته که از جمله آن، متن گفت‌وگوهایش با برخی چهره‌های مؤثر جهان است.

گردید. خوشوقتی کامل ما آن روزی است که سلطه همه استعمارگران شرق و غرب و به‌خصوص آمریکای جهان‌خوار از سر مسلمانان قطع و عموم پیروان مکتب مقدس اسلام بتوانند با کمال برادری و محبت استقلال خود را به دست آورده و عظمت ازدست‌رفته خود را باز یابند» (همان: ۱۹۱).

نامه سوم نیز به ولیعهد وی، فهد بن عبدالعزیز بود که در آن نیز تصریح کرده بودند: «امید است عموم مسلمانان جهان به پیروی از تعلیمات عالیّه اسلام، قطع هرگونه وابستگی خود را از دول استعمارگر جهان و به‌خصوص دولت جهان‌خوار آمریکا بنمایند و استقلال کامل خود را باز یابند» (همان، ج ۱۳: ۱۹۲).

۱۰-۳) نهادهای کردن تلکلیف محوری و تکلیف‌گرایی در جبهه‌ها

در نگرش امام خمینی^(ره) جنگ تحمیلی به منزله دفاع، چه دفاع از صیانت و بقای نفس یا حفظ دین و جامعه و سرزمین اسلامی و چه دفاع از حقوق بشر و توحید، امر پذیرفته شده‌ای است. ایشان عزت، شرف و افتخار را در گرو دفاع از حقوق انسان‌ها می‌دانند و می‌فرمایند: «...جنگ تحمیلی، جنگ تحمیلی است و عزت و شرف میهن و دین ما در گرو همین مبارزات است» (همان، ج ۱۲: ۲۴).

۱۱-۳) صدور پیام‌ها و دستورهای گره‌گشا در برهه‌های حساس جنگ تحمیلی

امام^(ره) افزون بر هدایت کلی جامعه و رهبری امت اسلامی در برخی موارد بنا به ضرورت صحنه نبرد با صدور فرمانی گره‌های کور جبهه‌ها را باز کرده و یا تأثیر بسزایی را در سرنوشت جنگ تحمیلی داشته‌اند. برخی از این فرامین ماندگار که واجد انجام‌های مستند و درس‌آموزند عبارتند از: «فرمان شدیدالرحن در غائله پاره؛ فرمان قاطع برای شکستن حصر آبادان؛ فرمان عزل بنی‌صدر از فرماندهی کل قوا؛ پیام برای حفظ جزایر مجنون در عملیات خیبر؛ پیام برای قطعنامه ۵۹۸ و...»

۱۲-۳) مدیریت و فرماندهی معنوی بر قلوب رزمندگان

امام خمینی^(ره) یک نمونه بارز از الگوی مدیریتی الهی و اسلامی در عصر کنونی بود که بدون شک نوع نگاه، سیره عملی و نظری ایشان در عرصه‌های مختلف اداره جامعه اسلامی و فرماندهی جنگ تحمیلی نقش و تأثیر مستقیم داشته است. امام^(ره) همواره رزمندگان و فرماندهان قرارگاه‌ها را به مسائل معنوی توجه می‌داد تا حماسه‌سازی رزم‌آوران عرصه پیکار با

عرفان دینی و الهی آمیخته باشد. توجه دادن رزمندگان به اراده و قدرت خداوند تبارک و تعالی در پیروزی و جنگ تحمیلی، تذکر به اعتماد و اعتقاد به نصرت الهی، تأکید بر ذکر خداوند و تهجد در جبهه‌ها، پرهیز دادن از غرور و توجه دادن نیروها به توانایی‌های قدرت ایمان و اخلاص در رزمندگان در مقابل تجهیزات دشمن از جمله تذکرات امام (ره) به رزمندگان بود. در اندیشه و سیره امام (ره) هرگونه تلاش و اقدامات سیاسی، فرهنگی و نظامی بدون در نظر گرفتن بُعد الهی و معنوی فاقد ارزش اسلامی است. از این رو به رزمندگان اسلام آمیختگی عمل ظاهری را به معنویت دینی و الهی تذکر داد و فرمود: پیروز شدن و فتح کردن و همه این‌ها اگر آن بعد معنوی‌اش نباشد همه‌اش شکست است.

جهانبینی توحیدی و درک صحیح و جامع امام (ره) از مکتب اسلام و سیره معصومین (ع) و تعهد و التزام عملی به این آموزه‌ها، توأم با منطق عقلی از سوی امام (ره)، نقش تعیین‌کننده‌ای در تصمیم‌گیری‌های ایشان در جهت تحقق اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی داشت که فرماندهان و رزمندگان جنگ تحمیلی نیز که خود را مقلد، مرید و تحت فرمان ایشان می‌دانستند، همواره تلاش کرده‌اند که تصمیمات خود را با الگوی تصمیم‌گیری امام (ره) منطبق کنند و در بسیاری موارد اصول و ویژگی‌های تصمیم‌گیری ایشان را سرلوحه کار خویش قرار دهند. بررسی اجمالی الگوی رهبری، هدایت و تصمیم‌گیری امام امت، نشان می‌دهد که اندیشه و عمل امام (ره)، یک کل منسجم و یکپارچه‌ای است که می‌تواند با دیدی سیستمی و از زوایای مختلف مورد مطالعه عمیق قرار گیرد به نحوی که تصمیمات عموم فرماندهان دفاع مقدس، به‌ویژه فرماندهان جوان و نیروهای مردمی با تأسی به شیوه رهبری امام امت دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که بسیاری از تصمیم‌های ماندگار در دوره دفاع مقدس را متمایز و قابل اتکا کرده است.

نتیجه‌گیری

هر چند در طول دفاع مقدس ما شاهد تخریب گسترده و نابودی ذخایر و منابع ملی و تحلیل فزاینده نیروی انسانی و کشتار مردم هر دو کشور بودیم، اما شاهد تحقق دستاوردهای بزرگی نیز بودیم. از جمله آن‌ها می‌توان به ارائه یک الگوی برجسته مدیریت و رهبری آن‌هم در اوج بحران و جنگ تحمیلی اشاره کرد که باعث انسجام و وحدت ملی و نظامی شد.

امام^(ره) دسیسه‌ها را ختشی نمود و توانست در یک جنگ تحمیلی تحمیلی نابرابر با تدبیر و درایت شگفت‌انگیز خود تاریخی را برای این ملت رقم بزند که بی‌نظیر بود و افزون‌بر اینکه طنین حق‌طلبی ایران اسلامی را در عین مظلومیت به گوش جهانیان رسانید و مورد تجلیل آگاهان جهانی واقع شد و باعث خودباوری، نصرت؛ انجام تکلیف، تحقق شعارهای انقلاب و شکست ابهت شرق و غرب و موجب شناسایی دوست و دشمن شد. بر اساس نقش راهبردی امام^(ره) در مدیریت دفاع مقدس نمی‌توان نقش کلیدی و اساسی امام^(ره) را در این پیروزی‌ها نادیده گرفت و باید اذعان داشت که اگر نبود مدیریت و درایت امام^(ره) نه تنها ملت ایران یارای دفاع و مقاومت نداشت؛ بلکه تاریخ به‌گونه‌ای دیگر رقم می‌خورد و ما شخصیتی به والای شخصیت امام^(ره) نداریم که بتوانند بدین‌گونه جنگ تحمیلی ۸ سال را مدیریت و راهبری نمایند.

کتابنامه

امام خمینی (ره) (۱۳۶۹). صحیفه نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
بابایی، محمدباقر (۱۳۸۵). مبانی استراتژی فرهنگی، تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).
باوریان، فریده و سهراب زاده، فاطمه (۱۳۹۷). «تبیین دو رویکرد اصلی مدیریتی دفاع از
کشور در جنگ تحمیلی»، فصلنامه مطالعات دفاع مقدس، دوره ۴، شماره ۲، تابستان،
صص ۱۵۱-۱۸۴.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). بنیان‌المرصوص امام خمینی (ره)، قم: اسراء.
حاجتی، میراحمدرضا (۱۳۸۲). عصر امام خمینی (ره)، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۶). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: پاپلی.
خانجانی، قاسم (۱۳۹۸). «راه‌های مقابله با نفوذ فکری و فرهنگی در اندیشه رهبر معظم
انقلاب اسلامی آیت الله خامنه‌ای (مد ظله العالی)»، دوفصلنامه مطالعات قدرت نرم،
دوره ۹، شماره ۱، بهار و تابستان، ۳۰-۱.

رضائیان، علی (۱۳۷۹). مبانی مدیریت رفتار سازمانی، تهران: سمت.
زورت کاریس، روبین (۱۳۷۶). زیباترین تجربه من، ترجمه خدیجه مصطفوی، مشهد: محب.

سایت مقام معظم رهبری، Farsi.khamenei.ir

ساداتی نژاد، سید محمد؛ جعفری فر، احسان و ساداتی نژاد، سید علی (۱۳۹۸). «نگاه فقهی
امام خمینی (ره) به روابط بین الملل»، فصلنامه راهبرد سیاسی، دوره ۳، شماره ۸، بهار،
صص ۶۳-۲۳.

فیض‌الاسلام، علی‌نقی (۱۳۶۵). ترجمه و شرح نهج البلاغه، تهران: چاپخانه سپهر.
لطفیان، سعیده (۱۳۸۱). استراتژی و روش‌های برنامه‌ریزی استراتژیک، تهران: دفتر مطالعات
سیاسی و بین‌المللی.

ماه‌پیکر، یاور (۱۳۹۵). فرهنگ و آموزش نظام، تهران: روناس.
مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). مجموعه آثار، تهران: صدرا.

Fowler, Will (1996). Military management. In International Encyclopedia of Business & Management Vol. 4. Edited by Malcolm Warner. London: Routledge. 3479- 3486.

Nye, Joseph (2002). The Paradox of American Power: Why the World is Only Superpower Can't Go It Alone, Oxford University Press.